

«МІСТО ДАМ» КРІСТІН ДЕ ПІЗАН

Серед довгого переліку літературних утопій «Місто Дам» (*Cité des Dames*) розкриває цілком неординарне бачення. Власне на зламі 1404 і 1405 рр. Крістін де Пізан (Крістіна Пізанська) «будує» ідеальне місто, місто-спільноту жінок, проте не пересічних, а шляхетних дам не за народженням, а за духом. Твір першої професійної французької поетеси і передвісниці феміністок, якою вважають Крістін, є не просто алегорією архітектури, а перш за все новою історією світу, написаною крізь призму бачення жінки, захистом жінок, по суті, маніфестом жіночості, яка завжди піддається атакам і обмеженням з боку чоловіків на фізичному рівні, а в інтелектуальних роздумах — у царині літературної полеміки.

* * *

У письменництві Крістін вперше згадується в антології французької літератури XVIII ст. що вийшла з-під пера жінки Луїзи-Фелічі Гінеман де Кераліо¹. Варто згадати й численні видання творів самої Крістін з передмовою Сюзан Солент². Це, й до сьогодні актуальне дослідження, вперше подає інформацію про письменницьку діяльність Крістін де Пізан, містить хронологічний список її праць а також опис двадцяти семи відріжених манускриптів, в яких містяться її твори³. Проте справжнє зацікавлення творчістю Крістін починається у 70-х рр. XX ст., особливо у Франції та США. У 1974 р. Моніка Ланж в Гамбурзькому університеті та Маурін Карноу в Університеті Вандербільт, теж у 1974 р., написали перші докторські праці про «Місто Дам», одночасно публікуючи об'ємні фраг-

¹ L. F. Guinement *De Keralio*. Collection des meilleures ouvrages françois composés par des femmes, de idee aux femmes françoises, Paris 1787.

² *Christine de Pizan*. Livre des faiset bonnes meurs du sage roy Charles V, opr. S. Solente, Paris 1936–40.

³ S. Solente. «Cristine de Pizan», w: *Historie litteraire de la France*, Paris 1974, s. 335–422.

менти текстів¹. Сьогодні твори Крістін досліджує група вчених з Франції, Англії та США, об'єднана у «Christine de Pizan Society»². У 1982 р. Еарл Джефрі Річардс вперше видав у США переклад сучасною англійською мовою «Міста Дам» Крістін де Пізан³. У 1986 р. вийшли французьке⁴ та німецьке⁵ видання. У 1990 та 1997 рр. з'являються іспанські переклади «Міста»⁶. З 1997 р., коли Патріція Караффі⁷ опублікувала італійський переклад «Міста Дам», твори Крістін з'являються у Центрі зацікавлення середовищем італійських дослідників літератури⁸. У 2000 р. у Венеції відбулась конференція: ««Місто Дам» Крістін де Пізан. Міста жінок в історії»⁹. У 2003 р. видано збірник текстів, на тему «Міста Дам» під редакцією Патріції Караффі¹⁰. У ньому, серед інших досліджень, можна відмітити «Querelle des femmes («Жіноча сварка») авторства Марії М. Рівера'ї Гаретас і короткий аналіз архітектонічних алегорій Патріції Караффі¹¹. Твори Крістін де Пізан не були перекладені ані українською ані польською, а тому можна без перебільшення сказати, що є незаними у Польщі та Україні. Рідко

¹ M. Lange. *Livre de la Cité des Dames*, Kritische tekstedition auf Grund der sieben uberlieferten 'manuscris originaux' des Textes, Praca doktorska Uniwersytet Hamburgski, 1974. M. C. Curnow. *The Livre de la Cité des Dames of Christine de Pizan: critical edition*, Praca doktorska Vanderbilt University, 1975.

² Товариство організовує міжнародні конференції; Berlin 1992, Orlean 1995, Lozanna 1998, Glasgow 2000, Salzburg 2003.

³ *Christine de Pizan*. *The book of the City of Ladies*, tłum. J. Richards, New York 1982. Більш сьогодні популярним англійським текстом, відомим багатьом польським дослідникам є дослідження Сари Лоусон з 1985 р. *Christine de Pizan*. *The Treasure of the City of Ladies or the Book of the Three Virtutes*, tłum. S. Lawson, London 1985.

⁴ *Christine de Pizan*. *Le Livre de la Cité des Dames*, tłum. T. Moreau, E. Hicks, Paris 1986.

⁵ *Christine de Pizan*. *Das Buch von der Stadt der Frauen*, tłum. M. Zimmerman, Berlin 1986.

⁶ *Christine de Pizan*. *La città delle Dame*, tłum. P. Caraffi, Roma 1997.

⁷ Збільшення зацікавлення творами Крістін спостерігається після видання тексту в перекладі Річардса у 1982 р., повну бібліографію на тему «Міста Дам» подає Патріція Караффі в: *Christine de Pizan*. *Città delle Dame...*, s. 31–38.

⁸ Конференція венеційська була частиною більшого проекту, який стосувався, між іншим, феміністичної проблематики.

⁹ *Christine de Pizan, una città per se*, opr. P. Caraffi, w: *Biblioteca Medievale*, nr 10, Roma 2003.

¹⁰ P. Caraffi. *Il Libro e la Città: metafore architettoniche e costruzione di una genealogia femminile*, w: *Christine de Pizan, una città per se...*, s. 19–32.

¹¹ Zob. R. Perroud. *Kobieta w czasach katedr*, tłum. I. Badowska, Warszawa 1990, s. 181, 256–8, 269, 283.

також з'являються згадки про авторку в історичних працях¹. Винятком є дослідження Магдалени Саковської «Портрет, постать, авторка. Жінка і література європейського середньовіччя» в якому дослідниця згадує «Місто Дам» в контексті становища, привілеїв і обов'язків жінки у суспільстві пізнього середньовіччя².

Крістін де Пізан³ (1365–1430)

Крістін народилась у 1365 р. в Венеції. Її батько Томазо ді Бенвенуто да Пізано після закінчення Болонського університету кілька років займав посаду в уряді канцлера Республіки, пізніше переїхав до Парижа, де отримав посаду придворного лікаря і астролога. Незабаром став особистим радником короля Карла V. Крістін виросла при королівському дворі — дворі шанувальника мистецтв та знавця літератури, який зумів зібрати найвідомішу в Європі бібліотеку⁴. Завдяки особистій дружбі з упорядником бібліотеки Джілесом Метом — Томазо і Крістін мали вільний доступ до цієї прекрасної книгозбірні. У 1404 р. авторка «Міста Дам» так згадує про це в біографії Карла V: «Що ще можна сказати про чесноти короля Карла і його великої любові до науки та знань; свідчить про це прекрасна колекція важливих книг і чудова бібліотека, де зібрані фундаментальні праці, написані найвідомішими авторами — знавцями релігії, теології, філософії та інших наук. <...> Найкращі копіювальники, яких тільки можна було знайти, працювали для нього без спочину»⁵. Ця можливість користуватись королівською бібліотекою, стала фундаментальною для інтелектуального виховання Крістін.

В часи, про які йдеться, а саме на схилі середньовіччя, жінка мала цілком визначене життєве призначення, мусила перш за все бути дружиною і матір'ю, а для цього вміння читати і знання літератури не були потрібними. На щастя для себе і для літератури, Крістін мала блискучого батька, який заохочував її до навчання а також мудрого чоловіка — Етьєна де Кастеля, який підтримував її ініціативи. І коли розпочався період нещастя, що привели рід Пізан до злиднів,

¹ M. Sakowska. Dzień wielkiej damy. Księżna i baronowa ze Skarbu Miasta Dam albo Księgi Trzech Cnót Christine de Pizan wobec władzy i mężczyzny, w: Tejże, Portret, postać, autorka. Kobieta a literatura europejskiego średniowiecza, Warszawa 2006, s. 353–369.

² Топонім *de Pizan* — є французькою версією імені Cristina da Pizzano і стосується місця походження батька Крістін, Томазо ді Бенвенуто да Пізано.

³ ПРИ бібліотеці існував трансляторіум — де перекладали відомі твори світової літератури на французьку мову.

⁴ Christine de Pizan, *Livre des faisets bonnes...*, II, s. 42.

⁵ R. Bossuat. *Le Moyen Age*, w: *Historiae de la literature francaise*, Paris 1955, s. 246. cyt. za: R. Perroud, *Kobieta w czasach...*, s. 257.

Christine de Pizan odwiedzają Trzy Cnoty i budowa Miasta Dam

Крістін вже була незвичайною, освіченою, яскравою і «найнестерпнішою з вечних жінок», як небезпідставно називав її Роберт Боссе¹, що слід розуміти як — відважна настільки, що її письменницький талант дозволяв їй утримувати родину. У 1380 р. для родини Пізан «відкрились двері нещастя»². Після смерті Карла V Томазо втратив значні привілеї, в тому числі і деякі маєтки. Незабаром він теж помер. У 1390 р. помер і Етьєн де Кагель, полишаючи Крістін двадцятип'ятирічною вдовою з трьома дітьми і матір'ю на руках. В день смерті свого чоловіка Крістін увійшла до світу чоловіків, світу захоплень, про які не мала жодного поняття, світу лихварів і тривалих судових процесів. Ці складні хвилини свого життя вона відтворила у «Книзі про несталість Фортуни», використовуючи метафоричний опис морської подорожі. Начебто Крістін разом з чоловіком перебувала на кораблі. Під час бурі Етьєн падає за борт і гине у безодні, а вона залишається сама, занурена у смуток, проте корабель щасливо дістається берега. Ця подія є образом метаморфози, яка сталась з Крістін. З молоді, життєво

¹ Cyt. za: P. Caraffi, wstęp do: *Christine de Pizan. La città delle Dame...*, s. 15.

² Більшість мініатюр представляє Крістін під час роботи, поетеса занурена в читання, або зайнята писанням. Коротке дослідження джерел іконографії цих мініатюр подає Т. *Plebani*. All'origine della rappresentazione della lettrice e delle scrittrici: Christine de Pizan, w: *Christine de Pizan, una città per se...*, s. 47–58.

недосвідченої жінки вона перетворилась на чоловіка з мужнім серцем і сильним тілом. Перетворення у чоловіка, а може в людину (у французькій мові вираз *botte maë obidva* значення) є символічним моментом і означає перехід до самотійного і відповідального життя, життя повноцінного, яке було заброньоване лише для чоловіків. Крістін пише: «Тоді стала справжнім чоловіком, це не казка / справним керувати судном / Фортуна навчила мене цього ремесла»¹. Волею долі Крістін стає поетесою, першою в історії професійною письменницею². Раніше, ймовірно, вона займалася переписуванням книг, з часом наглядала за копіювальниками, врешті-решт почала писати сама і досягла неабиякого успіху. За дорученням Філіпа Бурбона написала біографію Карла V (*Livre des faisets bonnes meurs du sage roy Charles V*). Замовляли у неї дорогоцінні манускрипти Карл VI, Жан де Беррі, Людовик Орлеанський³ і його дружина Валентина Вісконті. Ізабеллі Баварській подарувала екземпляр, в якому були зібрані всі її твори⁴.

Як було сказано вище, «Місто Дам» з'явилося як «голос» в суперечці щодо захисту жінок. Безпосереднім імпульсом, під впливом якого був написаний згадуваний текст, було читання *Lamentationes* Матеоли. Крістін була надзвичайно схвилювана прочитаним текстом, який пропагував легковажне ставлення до жінок, принижуючи їхню інтелігентність. Читаючи аргументи Матеоли

¹ На сторінці 95 рукопису з British Library — Harley 4431 розміщена мініатюра, яка представляє Крістін у момент, коли вона вручає свої рукописи Людовіку Орлеанському.

² Збережені манускрипти творів Крістін оздоблені численними мініатюрами. Рукопис, позначений, як Harley 4431 походить з 1410 р. і відомий як Книга Королеви на ст. 3 має ілюмінацію, яку приписують Майстрові Міста Дам, представляє сцену вручення Ізабеллі Баварській цього твору самою авторкою.

³ На тему природи жінок та таланту до літератури пише *J. Richards*. *Sulla natura della donne e la scrittura di genere*, w: Christine de Pizan, *una città per se...*, s. 99–116.

⁴ Опис стосується мініатюри, якою розпочинається книга «Міста Дам» в рукописі Harley 4431, с. 3, яка є дослівною ілюстрацією тексту Крістін. В більш пізніх рукописах, які з'явилися після смерті (з Женевської Бібліотеки ms. fr. 180, s. 5 і з Королівської Бібліотеки в Брюсселі ms. 9235, s. 5) Крістін представлена зануреною у смуток, сидячою і без невід'ємного атрибуту — книги у руках. (В рукописі Harley 4431 Крістін завжди з'являється з книжкою. Коли повчає сина і коли проголошує промову.) Оскільки манускрипти редаговані при житті авторки, представляють її у позі, щодо виражає пошану Розуму, Праведності і Справедливості, а більш пізні подають сидячою без книги, можна припустити, що мініатюрист мав на меті показати перш за все розпач поетеси після читання *Lamentationes*, а не як — того хотіла б авторка Міста — покірної слуги цнот і активної письменниці. Іконографія Крістін де Пізан вимагає більш докладного вивчення.

зауважила, що жінки не можуть мати того самого становища, як і чоловіки, оскільки їм відмовляють у праві на освіту. В ті часи панувало загальне переконання, що жінка не створена для освіти, адже як говорилось у популярному прислів'ї: «Бог створив жінку для плачу, теревень і ткання»¹.

Архітектонічна метафора

Крістін де Пізан будує «Місто Дам», щоб дати жінкам сховище, безпечне місце, де шляхетні дами зможуть почуватись вільно і не будуть об'єктом атаки і приниження з боку чоловіків.

Книга розпочинається мініатюрою на пів сторінки, яка представляє дві сцени². Занурені у читання *Lamentationes* і зажурені Крістін з'являються три короновані дами. Це персоніфікації Розуму, Порядності і Справедливості, які допоможуть поетесі збудувати Місто. Ось як вона писала про цю зустріч: Крістін докладно описує персоніфікацію цнот, атрибути та їхнє значення. Усіх їх представлено в образі святих дів. Їхні корони не означають царювання, як самі кажуть, «перебувають» на землі, в небі чи пеклі, але не є володарками тих місць. Корона є ознакою королівської гідності, шляхетності, якої досягають шляхом відкриття та вірності своїй природі — доброї з народження, справедливої і праведної (*prawej*). Оскільки святі дів отримують корони на знак остаточної перемоги над гріхом і володарювання цноти, Розум, Порядність і Справедливість, як супутники Матері Божої — Цариці усіх цнот³, будуть цілком панувати у місті⁴.

¹ Коли наповнимо його (місто) шляхетними мешканками, прибуде Справедливість, моя сестра і приведе Королеву, в оточенні найшляхетніших королівен, які поселяться в палацах і вежах. *Christine de Pizan*. *La Città delle Dame...*, II, XII, s. 251.

² На сторінці 361 рукопису Harley 4431 *zobrazowano ingres Do Miasta Materі Bожої* разом зі святими і мучениками. Матір Христа — Королева незайманок, є також королевою жінок достойних і цнотливих, які плакають шляхетність своїх душ, відокремлених від світу, що є загрозою через спокуси та насолоди а також перешкоджає, змушуючи до численних обов'язків. *Matka Chrystusa — Królowa dziewic, jest tu także królową kobiet godnych i cnotliwych, które pielęgnują szlachetność swych dusz odizolowane od świata, który stanowi zagrożenie przez pokusy i p rzyjemności, a także przeszkadza angażując licznymi obowiązkami.*

³ *De mulieribus claris* Giovanni Boccaccio написане у 1361 р. латиною, з 1401 р. існує вже у французькому перекладі.

⁴ *R. Brown–Grant*. *Des homes et des femmes illustres...*, w: *Une femme de letters au moyen age*, Orlean 1995, s. 469–480. Зв'язок текстів Крістін з *De mulieribus claris* і Dekameronem Бокаччо *frarowały* майже усіх дослідників, згадує про них Richards у вступі до «Міста Дам». Загальні дослідження на цю тему провели: *A. Jeanroy*. *Boccace et Christine de Pizan*:

Досліджуючи текст Крістін де Пізан «Місто Дам» не можна не згадати про джерела, які слугували для написання книги. Натхнення, яке допомогло у побудові алегоричного, утопічного бачення, без сумніву черпалось з апокаліптичного видіння небесного Єрусалиму і «Божого Міста» св. Августина.

На зміст життєписів жінок надихнув текст від 1361 р. авторства Джованні Боккаччо *De mulieribus claris*¹, який був збіркою описів життя славетних жінок. До середини XV ст. «Місто Дам» вважалось твором Боккаччо².

Проте Крістін не копіює, до своїх джерел підходить критично, використовує їхню форму, але не зміст. Хоча у «Місті» з'являються ті самі постаті, які описував Боккаччо, проте представлені вони в іншому світлі³. Новизна тексту Крістін базується на ідеї реабілітації жінок через акцентацію на позитивних рисах характеру чи благодетельних наслідків їхньої заплямованої Овідієм, Боккаччо чи Данте діяльності⁴. Опис Крістін є значно сильніший, Боккаччо оминає сла-

le «De Clari s Mulieribus» principale source du Livre de la «Cité des Dames», «Romania», nr 48, 1962, s. 93–105, C. Bozzolo. Il «Decameron» come fonte del «Livre de la Cité des Dames», w: Miscellanea di Studii e Ricerche sul Quattrocento francese, Torino 1967, s. 3–24.

¹ Жінок, життєписи яких традиційно подавались, як негативний приклад, як Гризельду чи Констанцію, Крістін подає, як героїнь — першу виправдовує, що діяла в ім'я любові до дитини, другу презентує, як уособлення героїчної подружньої любові. *Christine de Pizan*. La Città delle Dame..., II, XI, s. 247–249 і II, L, s. 347–357.

² В історії Лукреції, Боккаччо засуджує самовбивство героїні, Крістін же підкреслює його наслідок. Зробивши замах на своє життя, Лукреція стає причиною доречного виступу проти тиранії Тарквінія Пишного. *Christine de Pizan*. La Città delle Dame..., II, XLIV, s. 329–331. Так само Семіраміду, яку чоловіча традиція подає як приклад розпусти і облуди (*Dante Alighieri*. Boska Komedia, Piekło, Pieśń V, 52–60, G. Boccaccio. De mulieribus claris, De Semiramide regina Assyriorum.), Крістін представляє як засновницю міста, героїчну вдову і мудру володарку, яка вміє управляти містом і обороняти його. Редакція історії Семіраміди слугує не лише доказом для питань, які ставить Крістін щодо захисту жінок, а є також одним з багатьох звернень до біографії авторки. Семіраміда є першим каменем — фундаментом Міста Дам, так само, як Крістін є її засновницею, обидві є самотньо воюючими вдовами, які повністю присвятили себе своїй справі.

³ Королівство дам є вимисленим саме як місто, а не монастир, в якому в часах Крістін жінки могли посвятити себе в тому числі й навчання, проте не могли вирішувати самі за себе. Рішення про вступ до монастиря було рішенням найчастіше їхніх батьків а не їх самих.

⁴ Св. Фома з Аквіну спочатку (в *De ent et essentia*) стверджує, що жінка є неповноцінним чоловіком *uoluntum mezczyzna*, різниця статі і кольору шкіри є результатом змішання елементів, походить з матерії а не з душі. Проте, пізніше коментуючи Метафізику Арістотеля, схиляється до тези про субстанціональну різницю між природою жінки і чо-

ветних жінок — представниць іудейської та християнської традицій, зосереджуючись на прикладах язичницької античності. Крістін вибудовує генеалогію жінок, подаючи міфологічні, біблійні персонажі, постаті святих мучениць а також своїх сучасниць — шляхетних дам. Ще одна риса відрізняє книгу Крістін від «Славетних жінок» Боккаччо. Якщо останній представляє збірку життєписів жінок, поетеса подає лише вибрані аспекти їхніх характерів, поведінки чи подій так, щоб ілюструвати головну тезу твору. «Місто Дам» поділене на три книги, з яких кожна є зібранням описів жінок, які особливо вирізняються рисами похідними з трьох цнот — Розуму, Порядності, Справедливості.

Оплачена мучеництвом цнота святих, яку захищали терпляче і свідомо, стає алегорією вибору, зробленого усіма майбутніми жительками Міста, які мусять протистояти не лише поважним принадам подружнього статусу, але й обов'язкам, які з нього витікають. В такий спосіб, з охоронниць домашнього вогнища, обмежених інтелектуально через вади освіти, перетворюються на вільних дам, а плекаючи цноти, будуть розвивати свої природні здібності. Здатність жінок до прийняття особистих рішень, була для Крістін надзвичайно важливою, не випадково сховком дам є Місто оточене муром, яке захищає саме свободу вибору і права приймати рішення щодо власної долі¹.

* * *

Завдяки своїм промовам на захист жінок постать Крістін де Пізан стоїть на початку феміністичної історіографії, проте вона не мала на меті боротись за рівноправ'я статей, ані заперечувати традиційну роль жінки, як дружини і матері, якою сама була, вона лише хотіла, щоб жінка краще використовувала свої вроджені здібності у пізнанні оточуючого її світу, який є витвором Божим. Прямуючи до чітко обраної мети, Крістін протистоїть великим авторитетам, серед інших, критикує визначення статі св. Фоми Аквінського, який у *Summa Theologia* висунув тези щодо субстанціональної відмінності між чоловіком і жінкою². Описуючи створення Єви, Фома пояснює, що Бог зумисне використав

ловіка в межах однієї якості. Джефрі Рхардс говорить, що з написання *De ente et essentia* в 1256 р. до *Summy* в 1272 погляди Фоми стають більш радикальними. Коли св. Фома висловлює свою думку про різницю субстанціональну між чоловіком і жінкою, з'являються тексти спрямовані проти жінок, як наприклад «Повість про троянду» Яна з Мейн. *J. Richards. Sulla natura delle donne e la scrittura di genere*, w: Christine de Pizan, una città per se..., s. 106.

¹ *Christine de Pizan. La Città delle Dame...*, I, IX, s. 78–79.

² *Christine de Pizan. La Città delle Dame...*, I, XI, s. 95–97. Por. Rz 8, 9–11, 1 Kor 12, 12–31; 15, 20–58.

ребро Адама, а не його голову, щоб жінка не могла домінувати над чоловіком, не створив жінку також з його ніг, щоб не була його служницею (*Summa theologiae* 13, 42). Крістін додає, що використання ребра в акті творення жінки означає, що має бути другом чоловікові, має «стояти біля його боку»¹. Щоб підтвердити рівність і однаковість чоловіків і жінок, поетеса звертається до прикладів зі Святого Письма. Бог вибирає Марію Магдалену, яка проголосить апостолам найважливіший факт Євангелія — воскресіння Христа. Такі приклади мають доводити гідність жінок та їхню здатність до великих вчинків. Наприкінці Крістін ствердить, що подібність людини до свого Творця відноситься до царини духу. Душі чоловіка і жінки з'явилися раніше за їхні тіла і хоча тіла визначають їх на землі, розкривають відмінні завдання і ролі, в кінці часів Воскресіння, зникне поділ на статі, раси і народи — всі будуть «єдиними во Христі»².

¹ *L. F. Guinement De Keralio*. Collection des meilleures ouvrages françois composés par des femmes, de idee aux femmes françoises, Paris 1787.

² *Christine de Pizan*. Livre des faiset bonnes meurs du sage roy Charles V, opr. S. Solente, Paris 1936–40.